

A jelzős szerkezetek összevonásának törvényszerűségei

Egy 40 éve létező, 38 évvel ezelőtt publikált és nagyon kedvező fogadtatásban részesített, de azóta csupán általam hasznosított nyelvészeti kutatási eredményről lesz szó az alábbiakban.

Én ugyan elsősorban magyartanárnak éreztem mindig magam, csupán másodszorban kutató nyelvésznek, és rendszerint csak akkor vállaltam az utóbbi szerepet, amikor azért nem értették meg egyetemi hallgatóim valamelyik nyelvi jelenséget, mert a nyelvészeti szakirodalom hiányosan vagy helytelenül fejtette ki a szóban forgó témát. Ilyenkor kénytelen voltam „átvedleni” kutató nyelvesszé, hogy érthetővé tegyem számukra a tananyagot.

A címben jelzett témáról szóló írásom 1972-ben jelent meg *A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata* címmel a *Magyar Nyelvőrben*. Még a hatvanas években tapasztaltam ugyanis, mennyi problémát okoz a jelzős szerkezetek összevonása folytán a mondatrészi és szófaji szerepet váltott szintagma-tagok új funkciójának a megértése, megtanítása még az egyetemi hallgatókkal is. Nemcsak az egyszerű mondatokban találkozhatunk ezzel a problémával, hanem az alárendelő összetett mondatokban is, amelyeknek főmondatában csak egyetlen utalószóra redukálódik a jelzős szerkezet, és a megváltozott szintaktikai szerepű utalószó alapján határozzuk meg a változás folyamán tartalmilag érintetlenül maradt mellékmondat mondattani szerepét.

Nyelvhasználatunkban számos jelzős szerkezet fordul elő naponta. Szó- és írásbeli megnyilatkozásaink azonban nem volnának stilisztikailag kifogástalanok, ha minden jelzős szerkezetet mindig a maga egészében beszerkesztenénk mondatainkba: sok volna a szóismétlés, sok szót használnánk feleslegesen mind az egyéni közlésekben, mind pedig a társas érintkezésekben. Márpedig a tömörség is követelménye a jó stílusnak. Nyelvünk mai fejlettségi fokán megvan a lehetőség arra, hogy a jelzős szerkezetek közül egyiket-másikat a belőlük redukálható névszói alakokkal helyettesítsük. Ha például a barátommal beszélgetve panaszkodom, nem találok megfelelő *szürke öltönyt* a boltokban, akkor ő – ha jó a stílusérzéke – nem úgy fog reagálni erre, hogy ő pedig *barna öltönyt* nem talál, hanem úgy, hogy *barnát* nem tud venni. Már maga ez a tény, hogy jelzős szerkezeteink egyetlen szóvá vonhatók össze, arról tanúskodik, hogy nyelvhasználatunkban kifejlődött az ökonómiára való törekvés. Az a tény pedig, hogy nyelvi rendszerünk úgy alakult, hogy lehetőség nyíljon erre, azt mutatja, ez a rendszer rugalmas, alakítható (egy szóra lehet redukálni egy két szóból álló szintagmát).

Azt is tudnunk kell természetesen, hogy az összevonhatóságnak megvan a feltétele: csak akkor hagyható el a közlésből a szószerkezet alaptagja, ha jelentése a beszédhelyzetből vagy a beszédelőzményből odaérthető a közlésbe, tehát hozzátapadhat a volt jelzőjéhez, és így toldalékai hozzászerkeszthetők a volt jelző alakjához.

A jelzős szerkezetek összevonása nyelvünk ismerőinek nyelvhasználatában automatizáltan történik. Annyira automatizáltan, reflexszerűen megy végbe, hogy sokan még a nyelvileg képzettebbek közül sem tudják, tudatosítják, hogy nyelvtani tekintetben mi történik ilyenkor a nyelvünkben, nyelvhasználatunkban. Ezért éreztem szükségesnek a múlt század hatvanas éveiben, hogy megvizsgáljam ezt a kérdést – már csak egyetemi hallgatóim alaposabb tájékoztatása végett is. Kezdjük az egyszerű mondatokban előforduló jelzős szerkezetek összevonásának vizsgálatával.

A *Piros almát ettem* mondatban ezt a minőségjelzős szerkezetet találjuk: *piros almát*. A szerkezet jelzett szava az *almát*, ennek minőségjelzője a *piros*. Ha az *almát* jelzett szót a beszédelőzményből vagy a beszédhelyzetből odaértjük: elhagyjuk, és a mondat ilyen formát vesz fel: *Pirosat ettem*. A jelzős szerkezet tehát egyetlen szóra (*pirosat*) redukálódott. Ebben a hallgatók (tanulók) még mindig benne érzik a minősítő (tulajdonságjelölő) értelmet, és hajlamosak arra, hogy jelzőnek minősítsék ezt az új szerkezettagot.

Hasonló a probléma a következő esetben is. A *Három személyre terített* mondat mennyiségjelzős szerkezetének (*három személyre*) összevonása után a *Háromra terített* változatnak *háromra* tagjában még mindig mennyiségjelzőt látnak, éreznek némelyek.

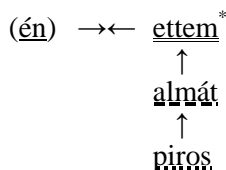
Még erősebben jelentkezik ez a probléma A *szomszédnak a kerékpárját használok* mondat birtokos jelzős szerkezetének (*a szomszédnak a kerékpárját*) összevonása után. Ennek a mondatnak a *szomszédét* szóalakjában valóban erősen érződik a birtokviszony (benne is van, belesűrítve), ezért nagyon sokan birtokos jelzőnek fogják fel az új alakulást (noha jelző csak ott van, ahol jelzett szó is van; itt pedig szóba sem jöhet egy ilyen szerkezet).

Ha az itt ismertetett problémára a nyelvtankönyvekből akarunk magyarázatot kapni, az egész nyelvtant át kell tanulmányoznunk. Ezek a könyvek ugyanis nem a maga egészében, hanem csak részleteiben foglalkoznak ezzel a témával. A kérdés jelentéstani vonatkozására a jelentéstanban találunk tájékoztatást a jelentésátvitellel foglalkozó részben. A szavak szószerkezetbeli összefüggésének alapján végbemenő jelentésátvitel során jelentéstapadás jöhet létre: a jelzős szerkezetek jelzett szavának jelentése a jelzőéhez tapadhat (vö. *tokaji, fekete, negyedikre* stb.). A szófajtanban gyakran említik a nyelvtanok a szófaji átcsapást (alkalmi, állandósult), többek között a melléknevek és a számnevek alkalmi főnévi használatát. Ha egyáltalán magyarázzák ezt a jelenséget, akkor általában a jelentéstapadás szolgálatára magyarázatul. A szóalaktanban szó esik arról is, hogy bizonyos főnévi toldalékok mellék- és számnevekhez is járulhatnak. A mondattan foglalkozik az egyes mondatrészek szófajiságával is, és arról is esik szó itt, hogy főnévi szófajú mondatrészek szerepét mellék- és számnevek is betölthetik úgynevezett alkalmi főnévi szerepben (A *barna* tetszik nekem: alany; *Kettőt* vett: tárgy stb.). Sőt a kérdőszók

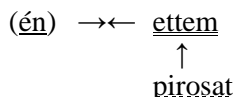
között is ott találjuk az ilyen alakulásokra alkalmazhatókat *milyet, mennyit, mifé- lére, mennyivel* stb.). A jelenség általános magyarázatául itt is a jelentéstapadás szolgál: az elmaradt jelzett szó jelentése az eredetileg jelzői szerepet betöltött szóé- hoz tapad. A *pirosat* tehát tárgy, mert hozzátapadt az *almát* tárgyi szerepű szó je- lentése is, a *háromra* határozó, mert belesűrítettük a *személyre* határozó értelmét is, a *szomszédét* szintén tárgy, mert a *kerékpárját* tárgy jelentése is benne van. Ta- lán az akadémiai nyelvtan mond a legtöbbet, amikor így határozza meg a jelensé- get: „Ilyenkor ugyanis a melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalomszerűen egész jelzős szerkezet helyett fordul elő” (Tompá [szerk.] 1962: 347).

Írnak tehát az irányadó nyelvtankönyvek a jelentéstapadásról, szófaji átcsa- pásról, a mondatrészi funkció megváltozásáról és az új funkciónak megfelelő vi- szonyrag felvételéről, de ezeket a jelenségeket külön-külön, egymástól elválasztva vagy inkább elszigetelve tárgyalják. Nem vizsgálják **komplexen** a jelzős szerkeze- tek összevonásának kérdését, holott a leírt jelenségek szoros egységben, egymástól elválaszthatatlanul jelentkeznek. Ennek a tárgyalásmódnak nyilván az a fő oka, hogy a nyelvtan a saját részterületei szerint írja le a nyelvi jelenségeket (jelentés- tan, szófajtan, alaktan, mondattan). Vannak azonban komplex vizsgálatokat igénylő témák is, és helyet kell találnunk a nyelvtanban ezeknek is az érdembeli tárgya- lására. Témánk alaposabb leírásának nyelvtani helye talán a mondattanhoz kap- csolt **szószerkezettan** lehetne. Ezt a jelenséget ugyanis csak akkor érthetjük meg igazán, ha a szószerkezeti helyzetből indulunk ki, és egyidejűleg vizsgáljuk a vég- bemenő változást jelentéstani, szófajtani, alaktani és mondattani szempontból. (A szószerkezeti tagok mondatrészi szerepét a következő aláhúzásokkal jelöljük: alany, állítmány, tárgy, határozó, jelző.)

Az első példamondatunkat (*piros almát ettem*) így bonthatjuk szószerkezet- tagokra:

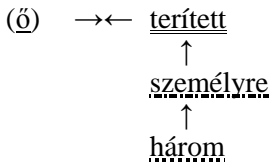

A minőségjelzős szerkezet odaértett (*almát*) jelzett szavának elhagyása után a (*Pirosat ettem*) szószerkezeti sémát így írhatjuk fel:

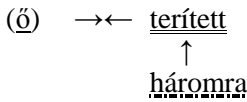

A második példamondat (*Három személyre terített*) szószerkezeti sémája:

* A Magyar grammatika az alany-állítmány viszonyt alárendelő viszonytnak tekinti [a szerk.]

A mennyiségjelzős szerkezet odaértett jelzett szavának elhagyása után (*Háromra terített*) a séma:

A szószerkezettani változások a következők:

Az első mondatban a volt minőségjelző (*piros*) került egy szinttel feljebb *pirosat* formában; vagyis alkalmi főnévi szóként, egy *-t* tárgyraggal kiegészülve átvette az alaptag tárgyi szerepét.

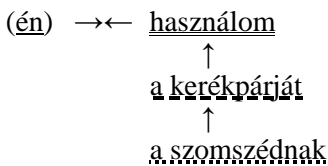
A második mondatban a volt mennyiségjelző (*három*) került egy szinttel feljebb *háromra* alakban; azaz alkalmi főnévként egy határozóraggal kiegészülve átvette az alaptag részeshatározói szerepét.

Az általánosítható szabály a következő:

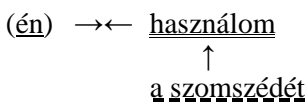
Ha a minőség- vagy a mennyiségjelzős szószerkezet alaptagját odaértés miatt kihagyjuk a mondatból, a volt jelzői tag (bővítmény) jelentéstapadással alkalmilag átveszi az egész jelzős szószerkezet jelentését, a volt (főnévi) alaptag szófaji értékét, toldalékait és mondatrészi szerepét.

A birtokos jelzős szerkezet összevonása némileg eltér az előbbi szerkezete-kétől.

A szomszédnak a kerékpárját használom mondat szószerkezeti sémája:

Az odaértett jelzett szó elhagyása után a mondat (*A szomszédét használom*) sémája ez lesz:

A szó szerkezettani változások a következők:

A volt birtokos jelző egy szinttel feljebb került, de *szomszédét* formában. A *szomszéd* szó a *-nak* (birtokos jelzői viszonyrag) nélküli alakjához ugyanis felvette az *-é* birtokjelet, amely a kihagyott birtokszó (*kerékpárja*) jelentését toldotta hozzá a volt birtokos jelzőéhez. A birtokjel után felvette továbbá a volt alaptag viszonyragját, a *-t* tárgyragot, és átvette e tagnak a mondattani (tárgyi) szerepét is.

Az általánosítható szabály a következő:

Ha a birtokos jelzős szerkezet alaptagját odaértés miatt kihagyjuk a mondatból, a volt birtokos jelzői tag (bővítmény) átveszi az összevont jelzős szerkezet jelentését oly módon, hogy *-nak*, *-nek* viszonyrag nélküli alakjához *-é* (több birtok esetén *-éi*) birtokjelet vesz fel a kihagyott birtokszó (birtokos személyjeles alaptag) jelentésére utaló toldalékként, és ezzel a jellel (jelegyüttessel) ellátott alakjához átveszi a volt alaptag viszonyragját és mondatrészi szerepét is. (Szófajváltás itt nem történik, mert a birtokos jelző és a jelzett szava is főnév.)

Az itt látott és tapasztalt vázlatos vizsgálatok is kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy az összevonás során keletkezett változás komplex, több szempontú vizsgálatot igényel. Nem elég csupán egy szempontból nézve magyarázni a lényegét. Sem a jelentéstani magyarázat (jelentéstapadás) nem ad valóságos képet róla, sem az alaktani-mondattani, vagyis az, hogy az egykori alaptagtól átvett viszonyrag alapján mutassunk rá az új alakulás mondattani szerepére.

Mint írásom elején is jeleztem, a jelzős szerkezetek összevonása nem csupán az egyszerű mondatokban előforduló jelzős szerkezetek esetében következik be, hanem az összetett mondatokban is. Különösen fontos számunkra az alárendelő összetett mondat főmondatában végbemenő szerkezet-összevonás alapos megismerése, hiszen ebben az esetben a főmondatbeli utalószó alakjának, tehát mondatbeli szerepének megváltoztatása maga után vonhatja a főmondat és a mellékmondat viszonyának megváltozását is. Itt most természetesen csak a jelzői alárendelő összetett mondatok főmondatában előforduló jelzős szerkezetek összevonásának bemutatására szorítkozom.

1. A minőségjelzői alárendelő összetett mondatok főmondatában előforduló leggyakoribb utalószó az *olyan* melléknévi mutató névmás; például: *Olyan embertől kérek segítséget, aki nem utasít vissza.* Az *olyan embertől* jelzős szerkezet redukált alakja az *olyantól*. Az *Olyantól kérek segítséget, aki nem utasít vissza* összetett mondat azonban már nem minőségjelzői, hanem az új utalószó alapján állandó határozói alárendelés.

2. A mennyiségjelzői alárendelő mondatok főmondatának leggyakoribb utalószava az *annyi* számnévi mutató névmás; például: *Annyi szőlőt termesztettünk, hogy lesz elég borunk.* Ha a főmondatbeli jelzős szerkezet *szőlőt* jelzett szavát a beszédelőzményből vagy a beszédhelyzetből odaértjük a közlésbe, a mondat szerkezete így módosul: *Annyit termesztettünk, hogy lesz elég borunk.* De ez az összetett mondat főmondatának a megváltozott utalószava szerint már tárgyi alárendelő.

3. A birtokos jelzői alárendelő összetett mondatok főmondatának leggyakoribb utalószava az *az* főnévi mutató névmás *-nak* ragos alakja: az *annak*; például: *Annak az autóját lopják el leggyakrabban, aki elfelejti bezárni.* Ha azonban a be-

szédelőzményből odaérthető a közlésbe az *autóját* jelzett szó jelentése, akkor az utalószó ez lesz: *azét*; például: *Azét lopják el leggyakrabban, aki elfelejti bezárni.* Ebben az utalószóban az *az* mutató névmási szótó után az *-é* birtokjel található, amely a közlésből kimaradt *autója* birtokos személyjeles birtokszót helyettesíti, a *-t* pedig a tárgy ragja. Ez a tárgyrag azonban tárgyas alárendelővé változtatja a két tagmondat viszonyát.

Egykori vizsgálataim eredményeit kedvezően fogadták a magyarországi nyelvészek is: azonnali közlési lehetőséget biztosítottak erről szóló cikkemnek a *Magyar Nyelvőrben*. Csak az a sajnálatos, hogy a magyar tankönyvekbe – legalábbis tudomásom szerint – máig sem került be ennek a vizsgálatnak az eredménye. Így éppen azokhoz nem jutott el a cikkem, akiknek szántam: a magyar iskolák tanulóihoz és tanáraihoz. A kétkötetes úgynevezett akadémiai nyelvtanunk (*A mai magyar nyelv rendszere* I–II.) a hatvanas évek elején (1961 és 1962) jelent meg, azóta új irányadó nyelvtanként csak a *Magyar grammatika* jutott el a nyelvtan iránt érdeklődőkhöz 2000-ben, tehát nemigen kényeztettek el bennünket a körülmények. Örömmel fedeztem fel a *Magyar grammatikában*, hogy több *Nyelvőr*-beli cikkem szerepel benne a szakirodalmat feltüntető tájékoztatásokban. Balogh Judit az értelmezőnek a mellérendelő megközelítését bemutató fejezetében (2000a: 452–458) korrekt módon említi ugyan a jelenlegi írásomban ismertetett témának az értelmezőre is vonatkoztatható kifejezéseit, sőt a birtokjel szerepének leírásában (Balogh 2000b: 186) szerepel a „birtokos jelzős szerkezet redukciója” kifejezés is, de a jelzős szerkezetek redukciójának leírása fejezetként nem található meg a könyvben.

A közelmúltban Sátoraljaújhelyen a Kazinczy Ferenc Társaságban mint új tiszteletbeli tag székfoglaló előadásom témájául ezt választottam – természetesen egy kicsit tartva attól, hogy a nagyobbbrészt nem nyelvészeti érdeklődésű tagok között csekély érdeklődést fog kiváltani. Kellemesen meglepődtem. A közönség soraiban ülő néhány pedagógusnak teljesen új és érdekes volt a téma, hiszen eddig sehol sem találkoztak vele. (Cikkem megjelenésekor még meg sem születtek.) Nagy érdeklődést tanúsítottak iránta, és magánbeszélgetéseinkben többen kijelentették: erre bizony nagy szükség lenne az oktatásban. Ezt látva és hallva, arra a lelkes fogadtatásra gondoltam vissza, amelyet cikkem megjelenésekor tapasztaltam. Például Rácz Endre professzornak tanszéke tagjai előtt tett nyilatkozatára: „E mellett a téma mellett mi eddig szépen elmentünk.” Továbbá a szegedi egyetem és tanárképző főiskola oktatóinak a mellettem való bátor kiállítására és biztatására az értelmezőről Károly Sándorral folytatott vitámmal kapcsolatban. De mindenekelőtt Deme László elégedett mosolyára, aki néhány héttel azelőtt egy szlovákiai pedagógus-továbbképző nyári tanfolyamon szabad perceit az én előadásomon töltve meglepetéssel fedezte fel, hogy egy számára eddig ismeretlen témáról hallgat előadást, és ellentmondást nem tűrve rákényszerített előadásom anyagának publikálására. És most, e nyelvészeti tananyag általam való több évtizedes eredményes alkalmazása után látom, neki volt igaza. Ezért arra az elhatározásra jutottam, hogy írásomat újra közreadom több helyen is rövidebb cikk formájában, hogy eljusson a magyarországi magyartanárokhöz és a tanulókhöz is. Szlovákiában – ez ez biztató jelenség – már mozdult előre az ügy: itt éppen új tanterveken dolgoz-

nak a módszertani szakemberek, és arra biztatják őket a felsőbb szervek: újabb kutatási eredmények is bekerülhetnek a tantervbe. És mivel ezek a szakemberek ugyanazok, akiknek egykor a „redukciós törvény” kötelező tananyaguk volt a pozsonyi egyetemen, már elhatározták: ez is bekerül a magyar nyelv és irodalom új tantervébe.

Ez a tény engem jóleső érzéssel tölt el, de annak tudnék igazán örülni, ha ez a stilisztikailag is jól hasznosítható nyelvtani alapanyag minden magyar tanulóhoz eljutna.

SZAKIRODALOM

- Balogh Judit 2000a. Az értelmző. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 452–8.
- Balogh Judit 2000b. A névszórágózás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 183–208.
- Jakab István 1972. A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 96: 38–50.
- Tompa József szerk. 1962. *A mai magyar nyelv rendszere* II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Jakab István

ny. egyetemi docens
Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Jakab, István

Laws of contracting attributive constructions

Language in general is characterised by an effort to maximise economy. One of the ways in which such an effort is revealed is that attributive constructions may be contracted to single words. The conditions of such contraction include the requirement that the head of such constructions can only be omitted if its meaning can be recovered either from the speech situation or from the context. If this requirement is met, the meaning of the head can be implicitly contained in that of the former attribute and hence suffixes can be directly attached to it as in *piros almát ettem* ‘I ate a red apple’ → *pirosat ettem* ‘I ate a red one’. Such contraction can also occur in complex sentences: *Olyan embertől kérek segítséget, aki...* ‘I want the help of a person who...’ → *Olyantól kérek segítséget, aki...* ‘I want the help of someone who...’ – The author discussed the contraction of Hungarian attributive constructions in an earlier paper; but given that the analysis of such contractions still causes problems in mother-tongue education, he presents an abridged form of his earlier paper here so that both teachers and students of Hungarian grammar can have easier access to it.

Keywords: contraction, elision of head constituent, attributive construction, Hungarian grammar as a school subject